

Shakir Yusupov

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
"Sahna nutqi" kafedrası professori (v.b.)
E-mail: shakiryusupov65@gmail.com*

SAHNA NUTQI FANINING SAN'AT TA'LIMIDAGI O'RNI VA PEDAGOGIK AHAMIYATI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada sahna nutqi fanining san'at ta'lim tizimidagi o'rni va uning teatr aktyorligi hamda xoreografiya bo'limi o'quvchilari uchun pedagogik ahamiyati haqida so'z yuritilib, uning tarkibiy qismlari tizimli tahlil qilingan. Samarali metodlar va amaliy mashqlar tavsiya etilib, san'atning turli sohalarida nutq madaniyatining roli ko'rsatilgan.*

Kalit so'zlar: *sahna nutqi, nafas texnikasi, diksiya, intonatsiya, nutq madaniyati, teatr aktyorligi, xoreografiya, san'at ta'limi, pedagogika, Stanislavskiy tizimi.*

THE ROLE AND PEDAGOGICAL SIGNIFICANCE OF THE DISCIPLINE OF STAGE SPEECH IN ART EDUCATION

Abstract. *This article examines the place of the discipline "Stage Speech" in the system of arts education and its pedagogical significance for students of the theatrical acting and choreography departments. A systematic analysis of its structural components is carried out. Effective methods and practical exercises are recommended, and the role of speech culture in various fields of art is demonstrated.*

Keywords: *stage speech, breathing technique, diction, intonation, vocal culture, theatre acting, choreography, arts education, pedagogy, Stanislavski system.*

Zamonaviy san'at ta'limi tizimida sahna nutqi fani nafaqat ijrochilik mahorati, balki umumiy nutq madaniyatini rivojlantiruvchi mustaqil pedagogik fan

sifatida tobora katta ahamiyat kasb etmoqda. Teatr aktyorligi va xoreografiya bo'limi o'quvchilari uchun nutq texnikasini egallash – sahna san'atida muvaffaqiyatli faoliyat yuritishning zaruriy sharti hisoblanadi. Dunyo teatr pedagogikasida K.S.Stanislavskiy, M.Chexov, V.Nemirovich-Danchenko kabi ulug' ustozlar tomonidan yaratilgan tizimlar nutq texnikasini aktyorlik mahoratining poydevori deb belgilagan [1]. O'zbek teatr san'atida esa Mannon Uyg'ur, Abror Hidoyatov kabi buyuk sahna ustalarining ijodiy merosi nutq san'atini yuqori pedagogik maqomga ko'targan [3].

Sahna nutqi – aktyorning sahnada nutq vositasida obraz yaratish va ma'no yetkazish san'atidir. U kundalik nutqdan uch jihatdan tubdan farqlanadi: birinchidan, u ongli nazorat ostida bo'ladi; ikkinchidan, katta auditoriyaga mo'ljallangan; uchinchidan, u rolning obrazi xizmatida turadi [4]. Nutq apparati aktyor uchun musiqachining asbobiga o'xshaydi. Nafas a'zolari (o'pka, diafragma, qovurg'a muskullari), tovush paylari, rezonatorlar va artikulyatsiya a'zolari (til, lablar, tishlar) – bulaming barchasi nutq tizimini tashkil etadi [5]. Pedagog ushbu a'zolarning fiziologik imkoniyatlarini yaxshi tushunib, o'quvchilarga to'g'ri yo'l ko'rsata olishi shart. Zamonaviy pedagogikada sahna nutqi fani sakkizta asosiy yo'nalishni qamrab oladi: nafas texnikasi; diksiya va artikulyatsiya; orfoepiya; tovush dinamikasi; intonatsiya; pauza va urg'u; temp-ritm; nutq va harakatning uyg'unligi [6].

Teatr san'atida nutq ifodaning eng qudratli vositalaridan biri hisoblanadi. Aktyor sahnada obrazni yaratishda harakat, mimika va plastikadan foydalanganidek, nutq ham uning ijodiy arsenalining ajralmas qismini tashkil etadi. Aslida, nutq – bu faqat so'zlarni talaffuz qilish emas, balki tirik inson ruhiyatini, uning his-tuyg'ulari, orzu-umidlari va ziddiyatlarini tomoshabinga yetkazishning betakror yo'lidir. Mashhur rejissyor Konstantin Stanislavskiy ham ta'kidlaganidek, so'z sahnada harakatdan kam bo'lmagan kuch-quvvatga ega, chunki to'g'ri aytilgan bir jumla butun bir monologdan ko'ra kuchliroq ta'sir etishi mumkin [2].

Sahna nutqi teatrda oltita muhim vazifani bajaradi:

1. Aktyor ijro etayotgan qahramonning kechinmalari, shubhalari, sevinchi va g'ami – bularning barchasi nutq orqali tirik holatga keladi. Tovushning ohangi, tezligi, pauzalar – hammasi personajning botiniy olamini ochib beradi. Tashqi ko'rinishdan yashirilgan hissiyotlar nutqda o'z aksini topadi.

2. Dramaturg yozgan matn sahnada faqat aktyor nutqi orqali to'liq ma'no kasb etadi. Aktyor har bir so'zni idrok etib, uning orqasidagi fikrni, muallifning maqsadini teran tushungandagina tomoshabin pyesaning asl ruhini his qila oladi.

3. Nutq vositasida aktyor vaqt va makon hissini yaratadi. Dialog va monologlar orqali zamon, joy, voqealar foni shakllantirilib, tomoshabinning xayolida spektaklning to'liq manzarasi gavdalanadi.

4. Haqiqiy teatr tajribasi – bu ikki tomonlama hissiy aloqa. Aktyorning samimiy, ishonarli nutqi tomoshabinni o'ziga tortadi, uning yuragiga yo'l topadi. Ayni shu lahzada sahna va zal o'rtasidagi devor yo'qoladi va tomoshabin voqealar ishtirokchisiga aylanadi.

5. Har bir insonning o'ziga xos nutq tarzi bor – kimdir jadal va tez gapiradi, kimdir sekin va mulohazali. Aktyor bu xususiyatlardan foydalanib, personajning xarakterini, tarbiyasini, ijtimoiy mavqeini va psixologik holatini nutq orqali aniq ifodalaydi.

6. Nutq spektaklning nafasidir. Sur'atning tezlashuvi yoki sekinlashuvi, pauzalar va ularning davomiyligi – bularning barchasi tomoshabinni kuchayib borayotgan kulminatsiyaga olib boradi yoki uni hissiy dam oldiradi. Ritm sahna asarini musiqiy asarga o'xshatadi – to'g'ri intonatsiya va temp bo'lmasa, hatto eng buyuk matn ham o'z ta'sirini yo'qotadi.

Shunday qilib, sahna nutqi – bu faqat texnik malaka emas, balki aktyorning tomoshabin bilan muloqot qilishining eng chuqur va nozik san'atidir. Uni puxta egallagan aktyor sahnada nafaqat so'zlaydi, balki yashaydi. Xoreografiya san'atida ko'p asrlar davomida “nutq kerakmas, tana gapiradi” degan qarash keng tarqalgan. Bu fikrning o'ziga xos mantiqi bor: raqs – harakat san'ati, va tana haqiqatan ham ko'p narsani so'zsiz ifodalay oladi. Biroq zamonaviy sahna xoreografiyasi

amaliyoti bu tushunchaning tor va bir tomonlama ekanini isbotlab bermoqda. Bugungi professional xoreograf faqat raqsni bilishi emas, balki uni o'rgata olishi, tushuntira olishi va tomoshabinga yetkaza olishi kerak. Aynan shu nuqtada nutq madaniyati birinchi darajali ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy sahna xoreografiyasida nutq va plastikaning birligi tasodifiy hodisa emas – bu san'atning yangi talabi. Myuzikl (qo'shiq, raqs va aktyorlik bir sahnada uyg'unlashgan tomosha turi), fizik teatr (his-tuyg'ular so'z orqali emas, asosan tana harakati orqali ifodalanadigan teatr shakli) va kontemporari (qat'iy qoidalardan ozod, hissiyotni erkin ifodalashga asoslangan zamonaviy raqs san'ati) janrlarida aktyor-raqqos bir vaqtning o'zida ham raqs tushadi, ham gapiradi, ham kuylaydi. Bu uch elementning uyg'unligi ijrochidan jismoniy va nutqiy mahoratning yuqori darajasini talab etadi. Shuning uchun xoreografiya ta'limida nutq texnikasini o'rgatish – bu ikkinchi darajali masala emas, balki zamonaviy san'at ta'limining markaziy vazifalaridan biridir. Pedagog-xoreograf uchun nutq madaniyati alohida va ko'p qirrali ahamiyat kasb etadi. Raqs ustozlari dars jarayonida doimo so'z ishlatadi – u ko'rsatadi, tushuntiradi, baholaydi va ruhlantiradi. Nutq texnikasi esa uning pedagogik samaradorligini bevosita belgilab beradi [7]. Demak, xoreografiya san'atida “tana gapiradi” degan haqiqatni inkor etmagan holda, zamonaviy ta'lim amaliyoti yana bir haqiqatni qat'iy tasdiqlaydi: nutq va harakat – bir-birini to'ldiruvchi va kuchaytiruvchi ikki san'atdir. Pedagog-xoreograf uchun nutq madaniyatini egallash – bu shaxsiy rivojlanish emas, balki kasbiy zarurat.

Bolalar san'at maktablarida sahna nutqini o'qitishning eng samarali usuli – o'yin orqali o'rganish metodidir. Tez aytishlar musobaqalari, rolli o'yinlar va she'r deklamatsiya bolalar uchun ham qiziqarli, ham samarali ta'lim shaklini tashkil etadi. O'yin shaklida tashkil etilgan nutq mashqlari an'anaviy usulga nisbatan 1,5–2 marta samaraliroq.

Zamonaviy san'at ta'limida sahna nutqi fanini boshqa fanlar bilan integratsiya qilish muhim pedagogik tamoyil hisoblanadi. Musiqa darslari bilan

integratsiya (kuy bilan nutq ritmini birlashtirish), xoreografiya darslari bilan integratsiya (nutq va harakatni sinxronlashtirish) va adabiyot darslari bilan integratsiya (matn tahlili va obraz yaratish) samarali natijalar beradi [8].

Pedagogik amaliyotda quyidagi mashqlar tizimi sinovdan o'tkazilgan va yuqori samaradorlik ko'rsatgan:

- Nafas mashqi “Sham”: o'quvchi “sham alangasini o'chirmasdan” sekin nafasni chiqaradi, diafragma muskulini nazorat qiladi.
- Diksiya mashqlari: tez aytishlarni avval sekin, so'ng tez va aniq aytish.
- Intonatsiya mashqi “Bir jumla – 5 his”: bir jumlaning turli hissiyotlar (xursandlik, ajablanish, xafalik, g'azab, istehzo) bilan ifoda etish.
- Pauza mashqi: mashhur monologlarda mantiqiy va psixologik pauzalarni belgilash va ifoda etish.
- Ansambl mashqi “Dialog”: juftlikda faqat intonatsiya orqali hissiyotni ifoda etish.

Tovush – aktyorning eng qimmatli “musiqiy asbobi”. Pedagog o'quvchilarga tovush gigiyenasini o'rgatishi shart: sovuq ichimliklar va baqirishdan saqlanish, darsdan oldin ovozni “isitish” mashqlari, darsdan keyin ovozga dam berish [5]. Rezonatorlarni rivojlantirish, tovush diapazonini kengaytirish va tembrni boyitish – tovush treningining asosiy yo'nalishlari hisoblanadi.

Fikrimizni xulosalaydigan bo'lsak, birinchidan, sahna nutqi fani bolalar san'at maktablarida teatr aktyorligi va xoreografiya bo'limi o'quvchilari uchun zaruriy kompetensiyalarni shakllantiruvchi mustaqil pedagogik fan sifatida tanilishi lozim. Ikkinchidan, nafas texnikasi, diksiya, intonatsiya, pauza va tovush madaniyatini o'zida mujassam etgan kompleks yondashuv – sahna nutqini o'qitishda eng samarali metod hisoblanadi. Uchinchidan, sahna nutqi fanini musiqa, xoreografiya va adabiyot darslari bilan integratsiya qilish ta'lim sifatini sezilarli oshiradi va o'quvchilarning umumiy san'at madaniyatini rivojlantiradi. To'rtinchidan, bolalar uchun o'yin orqali o'rganish metodi – sahna nutqini o'qitishning eng samarali va motivatsion shakli hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Станиславский К. Актёрлик санъатида ўзингни тайёрлаш.
– Москва: Искусство, 1985. – 479 с.
2. Станиславский К. Роль устида шилаш. – Москва: Искусство, 1957.
– 548 с.
3. Rahimov T. O'zbek teatri tarixi. – Toshkent: Fan, 2010. – 312 b.
4. Петрова А. Сценическая речь. – Москва: Искусство, 1981. – 292 с.
5. Козлянинова И., Чарели Э. Тайны нашего голоса. – Екатеринбург:
Диамант, 1992. – 320 с.
6. Iskandarova O. O'zbek tili diksiyasini rivojlantirish metodikasi.
– Toshkent: TDPU, 2015. – 112 b.
7. Normatov A. Pedagogik muloqot madaniyati. – Toshkent: TDPU, 2020.
– 88 b.
8. Karimova M. Bolalar san'at maktablarida integratsiyalashgan ta'lim.
– Toshkent: O'zDSI, 2021. – 76 b.